

TARKAN, YARGAN, NARGAN / TARDU, TARDUŞ, ARÇIN / TARMAÇ SANLARININ KÖKEN VE ANLAMLARI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede üç Türk sanı incelenmiştir. İlk Türk sanlarının en meşhurlarından biri olan tarkan sanı ele alınmıştır (Eberhard bu sanın 400'den sonra belgelenebileceğini söyler). Tarkan sanının Türkçe olduğu, Türkçenin unvanla ilgili *da+ ocağının üçüncü kökünden çıktığı açıklanmıştır (Kökü *da-rg). Başta d > t değişimi vardır. Anlamı yüksek bir sandır. Tarkanla birlikte çeşitlemeleri olan yargan ve nargan sözleri de incelenmiştir.

İkinci olarak tardu sanı üzerinde durulmuştur. San 380'de görülmüştür. Bu söz de Türkçenin unvanla ilgili *da+ ocağının ikinci kökünden çıkmıştır. Kökü *da-rd. Başta d > t değişimi vardır. Anlamı yüksek bir sandır. Tardunun tarduş çeşitlemesi ve arçın kökteşi olduğu belirtilmiştir.

Üçüncü olarak tarmaç sanı irdelenmiştir. San sadece 730'da Hazar Türklerinde tespit edilmiştir. Bu da Türkçenin unvanlarla ilgili *da+ ocağının birinci kökünden bitmiştir. Kökü *da-rb. Anlamı yüksek bir sandır.

Sonuç olarak üç ana Türk sanı, bunların 3 değişkeni ve tardunun kökteşi arçın incelenmiştir. Böylece tarkan, tardu, tarmaç ve değişkenleri olan yargan, nargan; tarduş, arçın (toplam 7 adet) sanlarının köken ve anlamları açıklığa kavuşturulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tarkan, Yargan, Nargan, Tardu, Tarduş, Arçın, Tarmaç, Eski Türk Unvanları.

The Origins And Meanings Of Ancient Turkic Titles Of Tarkan, Yargan / Tardu, Tarduş, Arçın / Tarmaç

Abstract

Three Turkic titles were examined in this article. Firstly, Tarkan, one of the most famous of the Turkic titles, is discussed. The title of Tarkan is in Turkic originally, and it is derived from third root of *da+ word-mine. It's root is *darg. There is d>t change at the beginning of the word. Together with Tarkan, Yargan and Nargan which are variations of Tarkan were also examined.

* Dil Bilimci.

Secondly, it was examined *Tardu* title. It is also in Turkic originally, and derived from second root of **da+* word-mine. Its root is **dard*. There is also *d>t* change at the beginning of the word. It is stated that *Tardu* has two variants as *Tarduş* and *Arçın*.

Thirdly, the title of *Tarmaç* is discussed. This title found only in the *Khazars*. This title was derived from the first root of Turkic word-mine of **da+*. Its root is **darb*.

All three, *Tarkan*, *Tardu* and *Tarmaç*, were high titles of ancient Turks. As a result, three main Turkic titles with their 4 variants were examined and (7 in total). Thus, in this paper, *Tarkan*, *Tardu*, *Tarmaç* and variants of them which were *Yargan* and *Nargan*; *Tarduş* and *Arçın* (7 total) problems were clarified.

Keywords: *Tarkan*, *Yargan*, *Nargan*, *Tardu*, *Tarduş*, *Arçın*, *Tarmac*, Ancient Turkic Titles.

En meşhur Türk sanlarından biri olan *tarkan*, Türklük biliminde henüz çözülmemiş sorunlardan biridir. Bu konuda birçok bilgin görüş belirtmişse de sorun çözülmemiş, aksine sorunsal haline gelmiş olup süregitmektedir. Biz makalemizde konuya ilişkin görüşlerimizi dile getirip sorunun çözümüne katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

Gerçi *tarkan* sanını daha önce bazı yazılarımızın içinde konu edinmiştik.¹ Lakin şimdi doğrudan doğruya *tarkan* sanının ve ailesinin üzerinde durmak istiyoruz.

I. TARKAN

1. Tarihteki Kayıtlar

1. Eberhard bir makalesinde **ta-kan** (2 adet), **t'a-kan** (2 adet), **ta-kuan** (1 adet), **t'a-kuan** (1 adet), **t'a-han** (1 adet), **ta-ch'ien** (1 adet), **t'a-chien** (1 adet) olmak üzere toplam 9 Çince ses çevrimi verir ve bunların hepsinin Türkçe *tarkan* sanının karşılığı olabileceğini söyler.² Bunlardan son ikisi olan *ta-ch'ien*, *t'a-chien* hariç, diğerlerinin *tarkan* olduğuna biz de inanıyoruz (Son ikisi belki de *tekin* sanının ses çevrimidir). Eberhard ilgili sanların M.S. 399'dan sonra görüldüğünü dikkate alarak *tarkan* sanının M.S. 400'den itibaren belgelendirilebileceğini söyler.³

Eberhard'ın ses çevrimlerini verdiği kişilerin tümü V. ve VI. yüzyıllarda yaşamıştır. Bu kişilerin çoğu Tabgaçlara mensuptur; bir tanesi (t'a-han) Juan Juan kağanının sanı, diğer bir tanesi olan Ta-kan ise bir Juan Juan'ın adıdır ve 470'te saptanmıştır (529'da bir Tabgaç kişisi de aynı adı veya sanı taşıyordu).

2. Bunlardan sonra *tarkan* sanıyla ilgili ilk bilgilere Gürcü kaynaklarında rasgeliyoruz. Gürcü kaynakları 455 yılında *tarkan* sanını kayıtlamışlardır. Bu tarih *tarkan* sanının en erken kayıtlarından biridir. Gürcülerin en ünlü

¹ Yusuf Gedikli, "IV. - V. Yüzyıllarda Kafkasya Hunlarından ve Kafkasyadaki Diğer Türk Kavimlerinden Kalan Sözcüklerin Köken ve Anlamları (Basık, Kursık, Hunan, Halhal, Kenger, Hun Dağı; Haylandurk, Eran, Bel; Tarhan, Bakatar, Arslan, Balasakan, Talış)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, Mart-Nisan 2015, s. 167-192.

² W. Eberhard, "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s. 324.

³ Eberhard, "a.g.m.", s. 325.

krallarından biri Vahtang Gorgasal'dır (439'da doğdu, 446'da 7 yaşında tah-ta geçti, 499'da öldü).⁴ 449'da Gürcistan'a akın eden Osetler, kral Vahtang Gorgasal'ın bacısını tutsak almışlardı. Bacısını kurtarmak ve rövanşı almak isteyen Vahtang, 455'te, 16 yaşında Osetlere akın eder. Hazarlardan Tarkan adlı (unvanlı) alpla karşılaşır ve Tarkan'ı öldürür.⁵

Hazarlar o tarihte sahnede olmadıklarına göre tarkan sanı Ogurlara (muhtemelen Onogur Bulgarlarına) aittir. Gerçi Onogur Bulgarları Doğu Avrupa'da 463'ten sonra görünmüşlerdir. Lakin 455 bu tarihten çok uzak bir zaman değildir, sadece 8 yıl öncedir. Tarkan sanı, Onogur Bulgarlarla birlikte o zaman Doğu Avrupa'da bulunan şu Türklere de ait olabilir. **1.** Hun **2.** Haylandurk (= *Alandur) **3.** Os ~ As (yani sonraki Osetler, bunlar Türklere karıştı) **4.** Saragur **5.** Urog.

3. Ta-kuan "tarkan" sanı 540-550'li yıllarda Juan Juanlarda **ta-kuan** ve **t'a-han** biçiminde tanıklanmıştır. Birincisi olan I-chan Ta-kuan 554'te Tabgaç-lara ait Kuang-wu'yu yağmalamıştır. İkincisi ise Juan Juan kağanı A-na-ku-ei'in kardaşı T'a-han'dır.⁶ Eberhard da bir Juan Juan kağanının t'a-han sanını kullandığını, diğer bir Juan Juan'ın adının **Ta-kan** olduğunu belirtmişti.

4. Narşahi, Kuteybe'nin 705-715 arasında Türkistan'a saldırısı sırasında Soğut (Soğd) meliki **Tarhûn** adını kaydeder.⁷ Bunu okur okumaz Türkçe tarkan sanı olabileceğini düşündük. Kaynağı okumaya devam edince düşün-cemizin doğruluğunu anladık. Zira Tarhûn'un İbn A'sam'da Tarhân olarak geçtiğini gördük.⁸

5. Golden'in verdiği bilgilere göre Tarkan Hazarlarda hem san, hem ad olarak yaygındır.⁹ Alp Tarhan 716'da Araplara karşı savaşmıştır.¹⁰ As-tarhan 764-65'te kayıtlanmıştır.¹¹

Alban Tarihinde VII. yüzyıl sonlarında Hazar generali Çorpan Tarhan kişi adı geçer.¹² 982-83'te yazılan *Hududü'l-Âlem*, Hazar kağanının adını (sanını) **tarhân hâkan** olarak verir.¹³

6. Kuzey Kafkasya Hunlarında VII. yüzyıl sonlarında **Avçî Tarhan** kişi adı (sanı) kayıtlanmıştır.¹⁴

7. Kafkas halklarından Udh veya Uadhın'lar ilk ve orta çağda Gence'nin batısında oturuyorlardı; Strabon (M.Ö. 64 / 63 - M.S. 18 / 19) bunlara Uiti

⁴ *Gürcistan Tarihi*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Fransızcadan Türkçeye çev. Hrand D. Andraşyan, Yayına Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 120, 121, 126.

⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 120, 121, 126.

⁶ Kürşat Yıldırım, "Juan-Juan Devleti İle Eski Türk Devletlerinde Kullanılan Müşterek Unvanlar", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Cilt: 4, İstanbul 2014, s. 999.

⁷ Narşahi, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Gökse, TTK, Ankara 2013, s. 64.

⁸ Narşahi, *a.g.e.*, s. 72.

⁹ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 241 vd.

¹⁰ Golden, *a.g.e.*, s. 174.

¹¹ Golden, *a.g.e.*, s. 176.

¹² Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Rusçadan çeviren: Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden aktaran Yusuf Gedikli, Selenge y., 2. kitap, 17. fasıl, İstanbul 2006, s. 176.

¹³ V. Minorsky, *Hududü'l-Âlem - Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. ler Abdullah Duman - Murat Ağarı, Kitabevi y., İstanbul 2008, s. 122.

¹⁴ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, 2. kitap, 44. fasıl, s. 251.

der. Taberi, İbnül Fakih, Belazuri IX. yüzyılda Babek isyanına katılan Udh veya Uadhın (yahut Avadh, Avadhın yahut Uzz, Uvazin)'lerden söz ederken, bunların **tarhanları** olduğunu söyler.¹⁵ Eski kaynaklar bunlarla Hunları karıştırır, Türk olduklarını yazar.

8. Tuna Bulgar Türklerinin diktiği Grekçe yazıtlarda **tarkan** unvanı 4 kez geçer; iki kez tarkan olarak, bir kez **trakana** olarak tespitlenmiştir. Bir yazıtta da sadece **-kan** ögesi bulunmuştur.¹⁶ **-kan** ögesi *tarkana* da, *trakana* da olabilir. *Trakan* göçüşüktür.

9. Avrupa Avarlarında **tarkhan**¹⁷, **tarkan**¹⁸, **tarhan**¹⁹ biçimlerinde görülür.

10. Çin kaynakları VII. yüzyılda Kırgızlarda *da-gan* "*tarkan*" sanını kayıtlamışlardır.²⁰ VIII. yüzyılda dikilen Kırgızlara ait Suci yazıtında tarkan sanı geçer.²¹

11. VIII. yüzyılın ilk yarısında dikilen Orkun yazıtlarında Tarkan "*ünvan, yüksek bir ünvan*", Tarkat "*Tarkan ünvanının çokluk şekli*"dir.²² Meşhur Tun-yukuk'un unvanlarından biri *tarkandi*.

VIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Göktürklerin baş eğmez tarkanı **Nizek Tarhan** "*yezek Tarkan*"dır (711-12'de Kuteybe tarafından öldürülmüştür). Kaşgarlıda **yezek** "*askerin önde giden bölüğü, öncül*"dür.²³ **Nizek**, Türkçe *yezek* sözünün Arapça yazımıdır. Benzer şekilde Oğuzlara mensup Yabgulu Türkmenleri de Arapçaya Nâvgyiân ~ Nâvgyiya biçiminde aktarılmıştır.²⁴

12. 753'te dikilen Eski Uygurca Taryat yazıtında **tarkan** sanı pek çok kez geçer.²⁵ Yine Eski Uygurlarda **tarkan**, **tarhan** "*vekil, vezir, nazır, antroponim*", **tarkat** "*bir rütbe*"dir.²⁶ **-t** eki sonu **-n** ile biten sözleri çoğul yapar. krş. Tegin > tegit ile.

13. VIII. asırda Moğul asıllı Kitanlar da Uygurlardan alarak **tarkan** sanını kullanmışlardır. San Çinceye **ta-la-kan** olarak aktarılmıştır.²⁷ Kitanların öğretmenleri Uygurlardı.

981-84'te Kitanların Wu-Ti-yin kabilesi Ta-kan Yü-yüeh (Tarkan üge)'in oğlu tarafından yönetiliyordu.²⁸

¹⁵ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c. 2, s. 97. / Aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun k., İstanbul 1981, s. 169, 456.

¹⁶ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 49.

¹⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, çev. H.Z. Koşay, TAKE y., Ankara 1971, s. 79.

¹⁸ János Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dair - Doğu Avrupada Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, 2. b., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı y., Ankara 1999, s. 1.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 153.

²⁰ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 2. b., TTK, Ankara 1996, s. 69.

²¹ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000, s. 230.

²² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 110.

²³ *Divanü Lügatit Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 152.

²⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 8. b., Ötügen n., İstanbul 2004, s. 24, 174 vd.

²⁵ Talat Tekin, *Makaleler*, yayıma haz. lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK, c. 2, Ankara 2013, s. 205.

²⁶ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 148.

²⁷ Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, İstanbul 1976, s. 15-16.

²⁸ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000, s. 48.

14. Tarkan Türkişlerde (VIII. asır), Hint-Türk imparatorluğunda da kullanılmıştır.²⁹ Gülbeden Begüm, *Hümayunname'de Tarhan Beyim, Tarhan Bige* adlarını kaydeder.³⁰

15. H.Z. Koşay, Macarların **Taryan** kabile adının Türkçe tarkan sanından geldiğini, Nemeth'in *tarkan* sanının Hunlarda görüldüğünü yazdığını bildirir.³¹ 896'da Macaristan'a göç eden Macarların yurt tutan 8 kabilesinden biri olan **Tarján**'ın Türkçe tarkan'dan geldiği³² genel kabul görmüştür. Macarca *j*, ancak Türkçe *g'dan* gelebilir.

16. 921'de İdil Bulgarlarına giden İbni Fazlan, Oğuzlarda **tarhân** sanının olduğunu yazar.³³

17. Kaşgarlıda **tarhan** "*İslamıktan önce verilmiş olan bir addır; 'bey' demektir.*"³⁴ Kaşgarlı'nın *tarhana* çok yer vermediğine dikkat etmeliyiz. Bu durum, unvanın gitgide önemini yitirdiğini göstermektedir. Zaten Kaşgarlı da "*İslamıktan önce*" diyerek bunu belirtiyor.

18. Abbaslıların hizmetinde bulunan Türk asıllı bir hadis bilgini **Tarhan** ibn Yil Tigin, yani Yil Tigin oğlu Tarhandı.³⁵

19. Altınordu'da **tarhanlık** kurumu vardı. Tarhanlar her nevi yükümlülükten ve vergilerden bağıştılar; tarhanlık han tarafından veriliyor ve bir yarlıkla belgeniyordu.³⁶

20. Kırım'da yaşayan Karay Türk Musevileri 1420'de Algiray soyunun iş başına geçmesinden sonra Menkub, Çiftkale, Solkat şehirlerine çekilmiş, bu dönemde Karay ileri gelenlerine **tarkan** sanı verilmiştir.³⁷

21. Kumanlarda 1459'da Armençük oğlu **Tarkan** adı saptanmıştır.³⁸

22. Memlüklerde Selahaddin **Tarhan** 1321'de tutuklanmış, aynı yıl mapusta ölmüştür.³⁹

23. Karakoyunlularda İskender Mirza'nın oğlunun adı ve 1437'de ölen Rüstem Begin babasının ve oğlunun adı **Tarhan**'dı.⁴⁰ (Toplam üç kişinin adı).

24. Faruk Sümer, Safili (Safevi)'lerde **tarhanlık** kurumunun olduğunu yazar.⁴¹

²⁹ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, TDAV y., İstanbul 1988, s. 41.

³⁰ Donuk, *a.g.e.*, s. 43.

³¹ Hâmit Zübeyir Koşay, "Macarların Eski Tarihi", *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih vd. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 266.

³² Árpád Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. Nurettin Demir - Emine Yılmaz, Grafiker y., Ankara 2001, s. 14, 107.

³³ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 43.

³⁴ *Divanü Lügati't Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 114.

³⁵ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 524.

³⁶ Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. b., Murat k., Ankara 1992, s. 136.

³⁷ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, 4. b., Kapı y., İstanbul 2005, s. 770.

³⁸ Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, haz. Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006, s. 254.

³⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 394.

⁴⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 274.

⁴¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 274.

25. İran'daki Kaçar Türk sülalesi devrinde şehzade ve hanedan neslinden olanlar **tarkan** sanı taşıyorlardı.⁴²

26. Tarkanlık Osmanlı'da da vardı. Osmanlı'da **berat-i terhani** "gördü-gü büyük bir hizmete mukabil tekâliften muafiyeti mutazammın [vergilerden bağışıklığı içeren] padişah tarafından verilen fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir."⁴³ Doğru yazım *tarhan* olacaktır.

Kanuni Sultan Süleyman 1 Kasım 1524 tarihli beratında Andriya adında Yahudi bir tüccara ve oğluna Osmanlı ülkesinde serbest ticaret hakkı vermiş, anılan kişiler ayrı ayrı yazılı çeşitli vergilerden "**tarhan** [bağışık] ve *afv kılınmış*"lardır.⁴⁴

27. Bu unvan 1922'de Hristiyan Türklerde soyadı olarak görülür. Ana dili Türkçe olan, fakat Hristiyan oldukları için kendilerini Pontuslu Rum sanan Batum'daki Hristiyan Türklerden birinin soy adı **Tarkan-idis**'ti.⁴⁵

28. **Tarkan** günümüz Türkiyesinde pek sevilen erkek adlarındandır. Şarkıcı Tarkan bunların en tanınmışıdır. Ayrıca soyadıdır. Türk resimli romanlarının en önemli karakterlerinden ve en beğenilenlerinden biri Sezgin Burak'ın yazıp çizdiği *Tarkan*'dır.

29. Türkiye'de 25 Haziran 2019'da TBMM'de kabul edilen askerlik yasasına konulan bir fıkrada "*Barışta, olağanüstü hal veya seferberlik hallerinde veya savaşta, askerliğini henüz yapmadan, cumhurbaşkanınca gerekli görülen sahalarda özel olarak görevlendirilen gönüllüler, cumhurbaşkanınca belirlenen şartlara uydukları takdirde askerlik hizmetinden muaf tutulur*" hükmü yer almakta, bu da tarkanlık kurumunun günümüz Türkiyesinde dahi varlığını göstermektedir.

30. Tarkan Türkçeden Moğulcaya ve başka dillere geçmiştir. 1240'da yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde **darhan** olarak görülür; çoğulu *darhattur*. Başta ki *d* sesi, unvanın Moğolcaya çok erken geçtiğini gösterir.

2. Tarkanın Yer Adı Olması

1. İdil ırmağı üzerindeki Astrahan kent adı Hazarların As Tarhan'ından kalmıştır. İbni Battuta XIV. yüzyılda Hacı Tarhan biçimini kaydetmiştir.⁴⁶ Kent Azerbaycan'da Hâştarhan olarak bilinir.

2. Kazan ve Samara illerinde **Tarhan** adlı birçok mevkiiler vardır.⁴⁷

3. Kırım'ın karşısındaki Tamantarkan (< *Ataman veya *Taman Tarkan) yer adında *tarkan* ögesi açıktır.

4. 1960'lı yıllarda yayınlanan *Emel* dergilerinde Kırım'da **Tarhan** köy adı olduğunu okumuştuk.

5. Azerbaycan'ın Celilabad ilçesinin 1967 yılına değinki adı **Astrahan-bazar**'dı. Azerbaycan'ın Şamahı ilçesinde de **Astrahanka** (eski adı Kız meydanı) köyü vardır.⁴⁸

⁴² Cevad Heyet, *İki Dilin Mügayisesi*, haz. Şikar Mesteli, Bakü 2003, s. 74.

⁴³ Mehmet Zeki Pakahın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, c. 1, İstanbul 1946, s. 205.

⁴⁴ Adnan Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I", *Belleten*, Sayı: 53, Ocak 1950, s. 91-95.

⁴⁵ Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, Bilge Karınca y., İstanbul 2002, s. 43, 233.

⁴⁶ Zeki Velidi Togan, "Allân", *İA*, 1. c., s. 377.

⁴⁷ *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Ünvan ve Terimler*, s. 42.

⁴⁸ "Astrahanbazar", "Astrahanka", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, 1. c., s. 446.

6. 1531 tarihli “*mufassal defter*”de Menemen “*Nefs-i Tārḫānīyāt*”, “*Tārḫānīyāt, nahīye-i Menemān dimekle meşhurdur*” kayıtları görülür. Evliya Çelebi de (1611-1682) Menemān kazasından “*vilāyet-i Tarhaniyye*” olarak söz eder.⁴⁹ “*Nefs-i Tārḫānīyāt*” ifadesinden anlaşıldığına göre Menemen “*tarhanlığın merkezi*”ydi. Herhalde devlet tarafından bir kişiye Menemen’i tasarruf hakkı verilmiş, sonra bu imtiyaz etrafa yayılmıştır.

7. Macaristan’da **Tarjān** adlı birçok yer vardır.⁵⁰

3. Tarkanın Statüsü

1. Eberhard, Tabgaç ve Juan Juanlara mensup tarkan sanı taşıyan 7 kişinin hiçbirisinin imparator ailesine mensup olmadığını bildirir.⁵¹ Demek ki tarkan sanı kağan, han ailesinden gelenlere değil, toplumun ileri gelenlerine veriliyordu.

2. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde **darhan** “*serbest, müstakil*”, “*memurların devlete karşı sahip oldukları imtiyaz*” olarak açıklanır; ayrıca **darhalan natuhlahu** “*(sürülerini) istediği yerde otlamak*”tır. Çağdaş Moğulcada **darhan** “*memur, usta; demirci*” anlamlarındadır.⁵²

3. Cüveyni şöyle der: “*Tarhanlar, zorunlu görevlerden muaf tutulurlardı ve her savaşta kazanılan ganimet onlara teslim edilirdi. Hiçbir kuvvetten izin alma gereği duymadan hakimiyeti elinde tutan unsur halini alabiliyorlardı.*”⁵³

4. H.Z. Koşay, tarkanın eski Türklerde “*kral naibi*”, Moğullar devrinde “*asilzade*” anlamında olduğunu yazar.⁵⁴

5. F. Sümer, Moğullarda unvan geleneğinin pek yaygın olmadığını, *tarhan*, *darhan* unvanının devlete büyük hizmetlerde bulunan kimselere verildiğini, Moğullar devrinde tarhanların izin olmadan kağanların katına çıkmak, vergi vermemek, ele geçirdiği ganimetin hepsine konmak, dokuz suçtan bağışlanmak ayrıcalığına sahip olduklarını, bilinmemekle birlikte Türk tarkanlarının da bu ayrıcalıklara sahip olduklarının tahmin edilebileceğini söyler.⁵⁵

6. Tarkanlar ayrıca han ailesinden biriyle evlenebilirlerdi. Han tarafından **suyurgal** (vergiden bağışık) olarak verilen toprakları işletir, genel şölen ve toylarda, törenlerde onur konuğu olarak hazır bulunur, hanın sol tarafında yer alırlardı; Moğullarda tarkanlık babadan oğula geçerdi.⁵⁶

Özetle tarkan “*bazı önemli imtiyazlara sahip soylu, asilzade*” olarak tanımlanabilir.

3.1. Tarkanın Sonracıl Anlamları

1. Eski Uygurlarda **tarkan** “*vezir, vekil, nazır...*”dır.⁵⁷ Bu anlam sonracıldır; tarkan unvanlı kişilerin anılan makamlara atanmalarından dolayı gelişmiştir.

⁴⁹ Erzi, “Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar”, s. 94 vd.

⁵⁰ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 43.

⁵¹ Eberhard, “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, s. 325.

⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995, s. 15.

⁵³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 244.

⁵⁴ Koşay, “Macarların Eski Tarihi”, s. 266.

⁵⁵ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 37.

⁵⁶ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 46.

⁵⁷ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 148.

2-4. Hükümdar (kral naibi), hükümdardan sonra gelen ikinci kişi, ordu kumandanı vb. anlam ve tanımlamaları da sonracıdır. Bunlar tarkanların atandıkları görevlerle ilgili tanımlamalardır. Doğal olarak tarkanlar da her tür devlet görevine atanma hakkına sahiplerdi.

5. Demirci manası da sonracıdır. Bu anlam eskiden stratejik bir meslek olan demircilik hakkının belki sadece veya büyük ölçüde tarkanlara tanınmasından ileri gelmiştir. Çünkü demirden en başta silah olmak üzere birçok alet edevat, bu meyanda tarım aleti ve araba aksamı yapılıyordu.

Tarkanlara demircilik imtiyazı verilmesi çok geç olup XIII. yüzyıldan sonra Moğullarda görülmüştür.⁵⁸

6. Darhanın Moğullardaki “*serbest, müstakil*” anlamı da tarkanların izin almadan hanın, kağanın yanına girmelerinden kaynaklanan sonracıl bir anlamdır.

4. Tarkanın Köken ve Anlamı Hakkında Görüşler

1. Tarkan hakkında ilk iki yazıyı yazan H. Beveridge, yazılarını 1917 ve 1918 yıllarında *JRAS (Journal of the Royal Asiatic Society)*'ta yayınlamıştır. Beveridge yazılarında tarkan sanını Etrüsklerde özel ad olan *Tarquinius* ve Yunanca *tarcon, tarchon* ile ilişkili görmüştür. F. Köprülü, H. Beveridge'in yazılarını “*sathı*” bulur.⁵⁹ Yunanca *arkhontas* “*efendi, sahip, lord*”dur; *tarcon, tarchon* da buna yakın bir anlamda olmalıdır.

2. En son Bilge Umar, Hititçe *tarkh-, tarkhu-* ediminin (filinin) “*kudretli olmak, hakim olmak, muktedir olmak, yenmek*” olduğunu; **tarkhan ~ tarkhun** unvanının “*egemen olan, buyruk yürüten*” anlamında buradan çıktığını, bunun İngilizcedeki *lordun* karşılığı olduğunu seslendirmiştir.⁶⁰

3. W. Bang ve A. von Gabain unvanın Çin kökenli olduğu düşüncesindedirler.⁶¹

4. C. Brockelmann 1929'da tarkan ile *terken* sanının aynı olduğu görüşündedir.⁶²

5. G. Nemeth 1930'da tarkanın *alpagut* unvanının eşi olduğunu söylemiştir.⁶³

6. Annemarie von Gabain (1901-1993) 1941'de *-kan, -kän, -han* ekinin Türkçede unvan bildirdiğini söyler, *burhan, tarhan, tängriken* “*ilahi, hazretleri*” sözlerini örnekler; tarkanın anlamını “*yüksek asalet derecesi*” olarak verir.⁶⁴

7. Richard Frye 1951'de unvanın Türkçe olduğunu düşünür ve Soğut prensleri tarafından isim olarak kullanıldığını belirtir.⁶⁵

8. Eberhard 1945'te tarkanın *tar-khan* olarak bölünebileceğini, *tar* ögesinin “*tarım ve tarla, yani ekilmiş toprak*”la ilişik olabileceğini belirtir.⁶⁶

⁵⁸ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 47.

⁵⁹ Fuad Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, No: 1, İstanbul 1932-1939, s. 20.

⁶⁰ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap k.e., İstanbul 1993, s. 768, “Tarkhun.”

⁶¹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 45.

⁶² Donuk, *a.g.e.*, s. 45.

⁶³ Donuk, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁴ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988, s. 44, 297.

⁶⁵ İsenbike Togan - Gülnar Kara - Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) “Türkler” Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK, Ankara 2006, s. 169.

⁶⁶ Eberhard, “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, s. 324.

9. Sencer Divitçioğlu (1927-2014) tarkan unvanının “...stepokrasi aşamasında ele geçirilen toprakların dirlik haline dönüştürülmüş birimlerinin başına geçirilen yüksek rütbeli subaylara verilmiş olduğu” fikrindedir.⁶⁷ Bu görüş Eberhard’ın görüşüne benzer. Divitçioğlu ayrıca *tar-* “dağıtmak, çizgi çekmek”, *tara-* “taramak”, *tar-* “toprağı sürmek” söz öbeğini anımsatıp *tar-* kökünden üretilen tarkanın “Türkçede dirlik sahiplerine verilen bir unvan olduğu öne sürülebilir mi?” diye sorar.⁶⁸

10. Donuk, 1988’de tarkanın hecelere ayrılarak çözülemediğini, kelimenin Türkçe sayılabileceğini, kökense bakımdan inandırıcı açıklama yapılamadığını bildirir.⁶⁹

4.1. Erhan Aydın’ın Verdiği Bilgiler

Erhan Aydın *bitiğinde* (kitabında) tarkan hakkında ileri sürülen diğer görüşleri özetlemiştir. Şöyle ki:

1. Ramstedt 1951’de Haneda’ya dayanarak Çince *t’at* > *t’a* sözünün Almanca “*Sachverständiger* = uzman”, “*kenner* = *üstat*”, *expert* = *bilirkişi*” anlamında olduğunu, sözcüğün Korece *tal* ile ilişik görülebileceğini söyler.⁷⁰ Kimi kaynaklar Çince *ta(tar)* kökünü ve “*büyük bilici*” manasını aktarırlar.⁷¹

2. Martti Räsänen, Ramstedt’ten esinlenerek Sino-Korece **tar** “*expert* = *bilirkişi*” ve **tar-kwan** “*a past-master official, a connoisseur in official work = deneyimli memur, devlet işlerinde uzman memur*”dan geliştiğini söyler.⁷²

3. Edwin G. Pulleyblank, 1962’de unvanı Hun kökenli düşünür ve eski Çince *dân-gwag’ı* *tarkhan* ile bir tutar.⁷³

4. Bailey, Çince *dágān* önerisinde bulunur.⁷⁴ Anlamı verilmez.

5. T. Haneda, sanı Çince *tāt-kuan* veya *guan* + Türkçe *han*’la ilişik görür.⁷⁵ Yani tarkanın *-han* ögesini Türkçe sayar. *Burhan*, *tengrikende* olduğu gibi.

6. D. Sinor Türkçe *tar-* “dağıtmak, saçmak”la ilişkilendirir.⁷⁶

7. P. Pelliot ve K.H. Menges unvanın Juan Juan kökenli olabileceği görüşündedirler.⁷⁷

8. G. Doerfer 1965’te, TMEN 879’da sözcüğün Juan Juan dilinde olup olmadığını bilmediğini, bununla birlikte Pelliot ve Menges’in önerdiği üzere sözcüğün Juan Juan kökenli olabileceğini, *privilegiertes* “*ayrıcalklı*” anlamına geldiğini söyler.⁷⁸

⁶⁷ Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, Ada y, İstanbul 1987, s. 243.

⁶⁸ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, 3. b., İmge k., Ankara 2005, s. 210 (Kök Türklerin yenilenmiş 3. baskısı).

⁶⁹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 47.

⁷⁰ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011, s. 167.

⁷¹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, s. 45.

⁷² Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 168.

⁷³ Aydın, *a.g.e.*, s. 167.

⁷⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 167.

⁷⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

9. S.G. Clauson, 1972'de Pulleyblank'in kökencesini en iyi kökence olarak niteler ve sözcüğün *-kh-'*li olduğunu, çoğul biçiminin *tarkh(n)t* olması gerektiğini söyler.⁷⁹

10. Choi, 2000'de sözcüğün birçok dilde kullanıldığını, Korece *tarho-*, *tarku-* "to heat (a piece of iron, etc) = ısıtmak (demir parçasını vb.) ve "to deal with (person, problem, etc) = başa çıkmak (kişi, sorun vb. ile)" ilişkilendirir.⁸⁰

4.2. Tarkanın Köken ve Anlamıyla İlgili Görüşlerin Eleştirisi

1. Beveridge'in Etrüskçe ve Yunanca, Umar'ın Hititçe görüşleri doğru değildir. Bu fikir jimnastiklerini bilimsel *dedikodu* (spekülasyon) olarak gördüğümüzü saklamayacağız. Bunlarla, özellikle Yunanca *tarcon*, *tarchontas* veya *arkhontas* ile *tarkan* arasında bir ilişki varsa bir alma - verme değil, bir köken birliği düşünmek daha isabetlidir.

2. Ramstedt, Räsänen ve Choi'un Çince-Korece kökenceleri de doğru değildir. Altay dil ailesine sokulan Türkçe, Moğulca, Mançuca dilleriyle Korece arasında ilişki kurulması gereksizdir ve bundan vazgeçilmelidir.

3. Keza Bailey, Bang, Gabain'in de tarkanı Çince kökenli düşünmelerini doğru göremiyoruz. Yalnız Gabain en azından *-han* ögesini Türkçe düşünür. Unvanı Çince düşünenlerin tarkanın *-han* ögesini açıklamakta zorlandıkları hatta hiç açıklayamadıkları göze çarpıyor.

4. Haneda'nın unvanı Çince + Türkçe düşünmesinin Çince kısmı doğru değildir.

5. Pelliot, Menges, Doerfer sanı Juan Juan kökenli görürler. Sanın Juan Juanlarda olduğu doğrudur. Bunu Eberhard'ın 1945'teki, K. Yıldırım'ın 2014'teki bulgusu da onaylıyor. Yalnız Juan Juan devletinde Türklerin olduğu kesindir. Örneğin Göktürkler, Juan Juanların uyruğuydu.

6. Pulleyblank'in, Clauson'un sanı Huncaya bağlamaları doğru olmalıdır. Çünkü san Hunlarda da bulunmalıdır. Ancak *dän-gwag* ses çevrimi, Türkçe tarkanı ses bakımından karşılamaz. Doğrusunu söylemek gerekirse bu güne değin Hunlarda tarkan unvanıyla eşleştirilebilecek Çince bir ses çevrimine rasladığımızı söyleyemeyeceğiz (Tabii ki her an raslanabilir).

7. Brockelmann'ın 1929'da *tarkan* ile *terken* sanlarını, Nemeth'in 1930'da *alpaut* ile *tarkan* sanlarını eşleştirmeleri doğru değildir. Tarkan ile *terken* ayrı sanlardır ve ayrıca ünlüleri de tutmaz. *Alpagut* ile *tarkan* da özge unvanlardır. *Alpagut* "*bahadırılık*"la, *tarkansa* "*ayrıcılık, imtiyazlı olmak*"la ilgilidir. Nemeth herhalde itibar, prestij açısından denkleştirme yapmıştır.

8. R. Frye unvanın Türkçe olduğunu düşünür. Donuk "*Türkçe sayılabilir*" derse de açıklama getirmez.

9. Eberhard'ın tarkan unvanının Türkçe *tar* "*tarım ve tarla, yani ekilmiş toprak*"la ilişik görüşü doğru değildir. Ayrıca bozkırda tarım cılızdır, zayıftır. Çünkü doğa koşulları buna olanak tanımaz. Eberhard'ın bu görüşünü Doerfer de kabul etmez.⁸¹

⁷⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 167.

⁸⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

⁸¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 167.

10. Divitçioğlu'nun "dirlik topraklarının başındaki yüksek rütbeli subay", ayrıca tar- "dağıtmak, çizgi çekmek", tara- "taramak", tar- "toprağı sürmek" söz öbeğiyle (daha doğrusu öbekleriyle) ilişkili düşüncesini de doğru buluyoruz. Eğer böyle olsaydı tarkan sanı karşımıza "büyük toprak sahibi, ağa, dirlik sahibi" olarak bir şekilde, herhangi bir Türk lehçesinde, dilinde muhakkak çıkardı. Tar- kökünden gelebilecek söz gelişi *tarık-ğan şeklindeki bir türevin ortadaki seslerin düşmesiyle tarkan haline geçmesini de muhtemel görmüyoruz.

11. Keza Sinor'un Türkçe tar- "dağıtmak, saçmak" görüşü de inandırıcı değildir.

Unvanı Türkçe düşünenlerden Divitçioğlu ve Sinor'un, köken olarak ayrı anlamlara gelen tar- fiil köküne başvurmaları dikkati çekiyor.

Kısaca yukarıdaki köken açıklamalarının hiçbirini doğru saymıyoruz. Kısmi doğruları gösterdik (Haneda ve Gabain'in görüşü olan -han ögesinin Türkçe oluşu gibi).

5. Tarkan Sanının Köken ve Anlamı

Biz soruna yeni bir açıklama getirmek istiyoruz ve şöyle düşünüyoruz: Tarkan sanı herhangi bir fiil kökünden bitmez. Sözcük isim kökündendir. Türkçede bir *da+ ocağı (kökü değil) vardır. Bu köke ulanan -arb, -ard, -arg ekleriyle yüksek unvanlarla ilişik sözler türemektedir (Aşağıda -arb ve -ard kökünden türemiş unvanları da inceleyeceğiz). Üzerinde durduğumuz tarkan sanı *da+ ocağına önce -rg eki, sonra -ang eki gelerek türemiştir. Buna göre ilk biçimi *da-rg-angdır.

Tekrar edersek burada *da+ ocak, -rg- ve -ang ise ektir. Kelimenin *da+ biçimine ocak, *da+rg biçimine kök diyoruz (ocak değil). Yani kelime *da+ unvan ocağından, -rg- eki ve -ang son ekiyle oluşmuştur.

Özetle tarkan Türkçedir. Türkçenin yüksek sanlarla ilişkili *da+ isim ocağının üçüncü, yani *da-rg kökündendir. Birincil hali *da-rg-angdır. Baş seste d > t, ortadaki seslerde rg > rk, sonda ng > n evrimi gerçekleşmiştir. Tar-kan biçiminde değil, **tark-an** biçiminde bölünecektir.

Tekrarlarsak tarkan herhangi bir fiil kökünden türememiştir. Doğrudan doğruya unvan adı türeten *da+ isim ocağındandır.

Anlamı yüksek bir sandır. Az yukarıda tarkanın statüsünü özetlemiş, "im-tiyazlı, ayrıcalıklı" yüksek bir san olduğunu belirtmiştik.

6. Tarkan Sanının Çeşitlemeleri

6.1. Yargan

Orkun yazıtlarından Kül Tigin yazıtının batı yüzünde geçen **yargan**, Eski Uygurcada **yargan, yarkan** "bir ünvan"dır.⁸² Yargan sanı Kırgızlara ait Suci yazıtında da geçer.⁸³

Divitçioğlu **yarkan** "subaylar" düşüncesini ileri sürer.⁸⁴

⁸² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 114 / Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 187.

⁸³ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 230.

⁸⁴ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 237.

Bu unvanı günümüzdeki **yargılamak** eylemiyle ilişkilendiremeyiz. Tam tersine *tarkan* sanıyla ilişkilendirmek gerekir. Çünkü ikisi de sandır ve ses açısından birbirlerine yakındırlar. Başta d > y evrimi olmuştur. Ortada değişiklik yoktur, *-rg-* aynıdır. Sondaki ng > n olmuştur. Fakat yargan sonracıl, yani *dargangdan türeyen bir san olduğu için tarkanla aynı imtiyazlara sahip olmamalıdır. Olsaydı türetilmesine gerek kalmayabilirdi.

6.2. Nargan

Erzurum - Ovacık ve Tunceli - Çemişgezek'te **nargan** “soylu”dur.⁸⁵ Bunun da tarkanın bir çeşitlemesi olduğuna inanıyoruz. Başta d > n değişimi vardır. Baştaki ses değişimi bakımından Anadolu'daki **narpuz** “yarpuz; yaban nanesi”yle ile karşılaştırılabilir.⁸⁶ *Narpuzda* da başta d > n değişimi vardır.

Narganın Çemişgezek'te görülmesi ora insanların Türk asıllı olduğunu düşündüren bir olgudur.

II. TARDU, TARDUŞ

Tarduyu tarkanla ocaktaş bir sözcük olarak görmekteyiz. Çünkü o da bir sandır ve aynı zamanda baş sesleri birbirini tutmaktadır.

1. Tarihteki Kayıtlar

1. Eberhard **ta-tu** (1 adet), **ta-t'ou** (2 adet), **t'a-tun** (1 adet) biçiminde dört ses çevrimi verir; bunların *tardu* olabileceğini düşünür.⁸⁷ Birincisinin Göktürk kağanının sanı olduğunu, ikincisi olan ta-tu'nun 380'de Tabgaçlara teslim olan bir kabile şefi olduğunu belirtir.⁸⁸ Üçüncüsü imparator ailesine mensup bir Tabgaçlıdır ve V. yüzyılda yüksek bir rütbede bulunmuştur. Eberhard dördüncüsü olan t'a-tun hakkında kesin bir karar veremez. Sondaki *n* bizce de unvanın *tardu* olmadığını gösterebilir.

Demek ki unvan 380'den itibaren tanıklanabilmektedir. *Tardu* sanının en çok bilinen temsilcisi 576-603 arasında Batı Göktürk kağanı olan **Tardu**'dur. *Tardu*, gerçekte “yüksek bir unvan”dır.

2. Tardu'nun Köken ve Anlamı

Tardunun köken ve anlamı hakkında herhangi bir görüşe rasgelmedik.

Tarduş, tarkanla ocaktaştır (kökteş değil); bu karara her ikisinin san olmasından varıyoruz. Fakat tarkan kadar yaygın bir san değildir.

Tardu da Türkçenin yüksek sanlarla ilgili *da+ isim ocağının ikinci, yani *da-rd kökündendir. İlk biçimi *da-rd-agdır. İlk eki *-rd-*, son eki **-ag'dır*. Kök biçimi *da-rddır. Başta d > t değişimi vardır. Ortada bir değişiklik olmamıştır; *-rd-* aynen kalmıştır. Sondaki *g* düşmüş, öncesindeki ünlü yuvarlaklaşmıştır. Krş. Eski Uygurca kapag > kapıg, Osmanlıca kapu “kapı” ve Eski Uygurca kamağ > kamuğ,⁸⁹ Osmanlıca kamu “kamu” ile.

⁸⁵ *Derleme Sözlüğü*, c. 9, s. 3239.

⁸⁶ *Derleme Sözlüğü*, c. 7, s. 3240.

⁸⁷ Eberhard, “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, s. 325.

⁸⁸ Eberhard, “a.g.m.”, s. 325.

⁸⁹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 109, 110.

Tardunun anlamı da “yüksek bir san”dır.

3.1. Tardu’nun Tarduş Çeşitlemesi

Göktürkçe **Tarduş** “etnik ad (kağanlığın batı boyları)”, Eski Uygurca **Tarduş** “bir rütbe, etnonim”dir.⁹⁰ Kelime tarduyla aynı anlamdadır. Yani yüksek bir sandır. *Tarduş*, anılan boyların başına atanan kişinin tardu unvanından gelişmiştir. “*Tardulular*” anlamındadır. -ş çoğul ve topluluk ekidir.

3.2. Tardu’nun Kökteşi Arçın

Tardunun kökteşlerinden (çeşitlemelerinden değil) birini Türkmencede buluyoruz. Türkmence **arçın** “*Türkmenistanda revolyutsiyadan [devrimden] ön oba [köy] sovetinin [kurulunun] başlığı vezipesini yerine yetiren vezipeli adam*”-dir.⁹¹ Yani “*muhtar*”dır.

Arçının ilk biçimi *da-rd-angdır. Görüldüğü gibi son eki -ang’dır.

Başta d > y > ø, ortada rd > rç, sonda ng > n değişimi vardır. Sondaki ses değişimi açısından tarkana benzer. Tarkanda da sonda ng > n değişimi vardı.

III. TARMAÇ

Tarkan ve tardu ile ocaktaş olan üçüncü sanımız **tarmaçtır**. Tarkanın ve kısmen tardunun aksine tarmaç sanı pek yaygın değildir. Bu unvana sadece Hazar Türklerinde raslıyoruz. 730 yılında Hazar generali Tarmaç, Kuzey Kafkasya’ya hücum etmişti.⁹²

1. Görüşler

Peter B. Golden, Nemeth’in *tılmac* terimini “*dış işleri bakanı*” konumunda düşündüğünü belirtir, tarmaç sanını Türkçe **tılmaç** “*çevirmen, tercüman*” sözcüğüyle ilişkilendirir, -l- > -r- değişimi düşünür ve tarmacın “*dışişleri bakanı*” olarak telakki edilmesi gerektiğini yazar.⁹³ Golden’in görüşü doğrudur.

Nemeth’in **tılmaç** görüşü doğrudur. Çünkü yabancı kişi ve devlet adamlarıyla iş yürütmek için yabancı dil bilmek, yani *tılmaç* olmak gerekir. Fakat bu olgu şu anki konumuzla ilişik değildir.

2. Tarmacın Köken ve Anlamı

Tarmaç yukarıda incelediğimiz tarkan ve tardu ile ocaktaştır (kökteş değil). Çünkü tarmaç da bir sandır. Baş sesleri (ta- ögesi) tarkan ve tardu ile aynıdır. Tarmaç, Türkçenin yüksek sanlarla ilgili *da+ ocağının birinci, yani *da-rb kökündendir. İlk biçimi *da-rb-addır. Başta d > t, ortada rb > rm, sonda d > t > ç evrimi vardır.

⁹⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 110. / Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 148.

⁹¹ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962, s. 54.

⁹² Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 244.

⁹³ Golden, s. 244-246.

IV. Sonuç

Üç Türk sanımı, bunların çeşitlemelerini ve tardunun kökteşi olan arçın sözünü inceledik. Sanların en meşhuru *tarkandır*. Hemen bütün Türk devletlerinde görülmüştür. Çeşitlemeleri *yargan* ve *nargandır*.

İkinci sanımız *tardudur*. Tabgaç, Apar ve Göktürkçede raslanır. Çeşitlemesi *tarduş* ve kökteşi Türkmencedeki *arçındır*.

Üçüncü sanımız *tarmaçtır*. Yalnızca Hazarlarda görülmüştür. Çeşitlemesi yoktur.

Şimdi bunları ocak düzeneğinde gösterelim. Böylece konuyu daha iyi anlarız.

1. Türkçenin yüksek sanlar türeten *da+ isim ocağı : *da-rb, *da-rd, *da-rg (*darb, *dard, *darg)

1. ***da-rb** kökünden (bu dört sesi kök sayıyoruz) gelen ve 730 yılında Kuzey Kafkasya'ya hücum eden Hazar generali **Tarmaç** "*yüksek bir unvan*"dır. Başta d > t, ortada rb > rm, sonda d > t > ç değişimi vardır. İlk biçimi *da-rb-ad.

2.1. ***da-rd** kökünden gelen ve 576-603 arasında Batı Göktürk kağanı olan **Tardu** "*yüksek bir unvan*"dır. Başta d > t, sonda g > ø değişimi vardır. Sondaki g düşünce ünlü yuvarlaklaşmıştır. krş. Eski Uygurca kapağ > kapıg, Osmanlıca kapu "*kapı*" yahut Eski Uygurca kamağ > kamuğ, Osmanlıca kamu "*kamu*"yla. İlk biçimi *da-rd-ag. Ortada bir değişiklik yoktur.

2.2. Tardunun Tardu-ş çeşitlemesi vardır. Göktürkçe **Tarduş** "*etnik ad (kağanlığın batı boyları)*", Eski Uygurca **Tarduş** "*bir rütbe, etnonim*"dir.⁹⁴ Sondaki -ş çoğul ve topluluk ekidir. "*Tardulular*" demektir.

2.3. Tardu (< *da-rd-ang)'nun kökteşi olan **arçın** Türkmencede görülür. Başta d > y > ø, ortada rd > rç, sonda ng > n evrimi vardır. *Arçın* 1917 devriminden önce "*muhtar*" anlamındaydı.

3.1. ***da-rg** kökünden gelen ve şu andaki bilgilerimize göre 400'den beri Tabgaçlarda ve 455'te Gürcü kaynaklarında saptanan *tarkan*, en ünlü Türk sanlarından biridir. Daha sonra birçok Türk devletinde, bu arada Kaçarlarda, Osmanlılarda, Ortodoks Türklere, soyad ve ad olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde dahi görülmektedir.

Başta d > t, ortada rg > rk, sonda ng > n değişimi vardır. İlk biçimi *da-rg-ang.

3.2. Tarkanın Göktürkçe ve Eski Uygurcada görülen **yargan** çeşitlemesinde başta d > y, sonda ng > n değişimi mevcuttur. Ortada değişiklik yoktur, *rg* aynen kalmıştır.

3.3. Tarkanın Türkiye ağızlarında **nargan** çeşitlemesi vardır. Başta d > n, sonda ng > n gelişimi görülür. Ortadaki *rg* aynı kalmıştır.

Böylece **tarkan** ve çeşitlemeleri olan **yargan**, **nargan**; **tardu** ve çeşitlemesi olan **tarduş**, kökteşi olan **arçın**, ayrıca **tarmaç** unvanlarını inceledik (toplam 7 adet) ve birçok sorunsalın çözümlenmesine katkıda bulunduk (10 Haziran 2019).

⁹⁴ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 110. / Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 148.

NOT: *da+ ocağı (ses birimi) on binlerce ayrı kavramın çıkışı, türeyiş noktalarından sadece biridir. Üzerinde durduğumuz *da+ ocağı ise yüksek sanlar türeten bir isim ocağıdır. Metinde geçen **ocak, ocaktaş, kök, kökteş** vb. yeni terimler, *Dillerin Şifresi - Dillerin Kökeni ve Türeyişi* adındaki yapıtımızda ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Merak edenlerin kitabımızı okumalarını salık veririz (*Dillerin Şifresi - Dillerin Kökeni ve Türeyişi*, 1. cilt, Boğaziçi y., İstanbul 2015, 464 s.).

Kaynaklar

“Astrahanbazar”, “Astrahanka”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt: 1, s. 446.

AYDIN, Erhan: *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011.

BERTA, Árpád: *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. Nurettin Demir - Emine Yılmaz, Grafiker y., Ankara 2001.

BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dili*, 4 b., Kapı y., İstanbul 2005.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun k.e., İstanbul 1993.

CEVAD HEYET: *İki Dilin Mügayisesi*, haz. Şikar Mesteli, Bakü 2003.

Divanü Lügat’it Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer: *Kök Türkler*, Ada y., İstanbul 1987.

DONUK, Abdülkadir: *Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Ünvan ve Terimler*, TDAV y., İstanbul 1988.

EBERHARD, W.: “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, *Bellekten*, Cilt: IX, Sayı: 35, Temmuz 1945, s. 319-337. *Almanca Özet*, s. 319-337.

ERZİ, Adnan Sadık: “Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I”, *Bellekten*, Sayı: 53, Ocak 1950.

GABAİN, Von Annemarie: *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988.

GEDİKLİ, Yusuf: *Pontus Meselesi*, Bilge Karınca y., İstanbul 2002.

_____ : “IV. - V. Yüzyıllarda Kafkasya Hunlarından ve Kafkasyadaki Diğer Türk Kavimlerinden Kalan Sözcüklerin Köken ve Anlamları (Basık, Kursık, Hunan, Halhal, Kenger, Hun Dağı; Haylandurk, Eran, Bel; Tarhan, Bakatar, Arslan, Balasakan, Talış)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, Mart-Nisan 2015.

GOLDEN, Peter B.: *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006.

Gürcistan Tarihi, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Fransızcadan Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan, Yayına Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.

HARMATTA, János: *Avarların Dili Sorununa Dair - Doğu Avrupa’da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, 2. b., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı y., Ankara 1999.

İZGİ, Özkan: *Çin Elçisi Wang-Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. b., TTK, Ankara 2000.

- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988.
- KALANKATLI, Moses: *Alban Tarihi*, Rusçadan çeviren: Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesinden aktaran: Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyir: "Macarların Eski Tarihi", *Etnografya, Folklor, Dil Tarih vd. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II. No 1, İstanbul 1932-1939.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. b., Murat k., Ankara 1992.
- MİNORSKY, V.: *Hudûdü'l-Âlem - Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev.ler Abdullah Duman - Murat Ağarı, Kitabevi y., İstanbul 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1, MEB, İstanbul 1946.
- RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, çev. H.Z. Koşay, TKAE y., Ankara 1971.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.
- TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
- _____ : *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara 2000.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
- _____ : *Makaleler*, Yay. Haz. lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, Cilt: 2, TDK, Ankara 2013.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: "Allân", *İA*, c. 1, s. 377.
- _____ : "Azerbaycan", *İA*, c. 2, s. 91-118.
- _____ : *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun k., İstanbul 1981.
- TOGAN, İsenbike - KARA, Gülnar - BAYSAL, Cahide: *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK, Ankara 2006.
- TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 8. b., Ötüken n., İstanbul 2004.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşir-yatı, Aşgabat 1962.
- YILDIRIM, Kürşat: "Juan-Juan Devleti İle Eski Türk Devletlerinde Kullanılan Müşterek Unvanlar", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, 4. c., İstanbul 2014.